

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia XI (2013)

Лариса Головата

Науковий сегмент в українському видавничому русі Центрально-Східної Європи, 1939–1945: інституційне забезпечення

На початку Другої світової війни усталена в міжвоєнний час інституційна база української науки зазнала руйнівних дій, що прямо позначилися на видавничій продукції, організації її випуску, масштабах і тематиці, зумовивши істотне збіднення масиву наукових публікацій і поставивши українські наукові осередки, групи науковців, що перебували на території різних адміністративно-державних одиниць, перед необхідністю шукати шляхи пристосування до нових суспільно-політичних реалій. Чинниками, що підірвали без того хисткі в умовах бездержавного (Друга Річ Посполита) і квазідержавного (УСРР) існування основи розвитку української науки, стали: заборона радянським і німецьким режимом після захоплення Галичини діяльності Наукового товариства імені Шевченка, системні репресії проти чільних діячів науки, евакуація більшості науково-дослідних установ у липні–жовтні 1941 р. до Уфи, столиці Башкирської АРСР (згодом – до Москви і подальша реевакуація, що закінчилася влітку 1944 р.), коли природничо-технічні відділи переорієнтувалися на наукове забезпечення оборонних потреб, гуманітарні – ідеологічних¹ та припинення з приходом нацистської адміністрації систематичної роботи наукових, вищих навчальних закладів і видавництв на всій окупованій території.

Побутування української науки і видавничий доробок учених під час Другої світової війни з погляду сучасної історіографії не належить до достатньо опрацьованих проблем, навпаки, її вивчення лише починається. Але в останні роки вийшли друком дослідження, які наближають опанування

¹ Загальне число наукових співробітників станом на літо 1941 становило 1200 осіб, що працювали у 29 науково-дослідних інститутах (див.: Історія Національної академії наук України (1938–1941): Ч. 1: Документи і матеріали. – Київ, 2003. – С. 351–365). До Уфи вивезено 527 співробітників АН УРСР, а роботу Академії наук в евакуації відновлено на основі 9-ти установ (див.: *Старовойт, С. Доля Інституту історії України через призму загальної історії АН УРСР у 1941–1945 рр.: трансформація структури, зміна науково-дослідних пріоритетів, кадри // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України, 1912. – С. 73).*

цього важливого аспекту культурного життя воєнного періоду. Стан науки загалом, діяльність окремих осередків, корпоративних груп, постатей, в еміграції й евакуації досліджували Оксана Салата², Світлана Старовойт³, Ігор Верба⁴, Геннадій Стрельський⁵. Олександр Луцький⁶ показав тяглість наукової традиції в західноукраїнському регіоні за різних політичних режимів, місце й роль окремих інституцій і вчених, відтворив загальну картину тематики досліджень у створених в 1940 році відділах інститутів історії України, української літератури імені Т. Г. Шевченка, мовознавства, фольклору, археології, економіки АН УРСР, а згодом – на базі НТШ та Об'єднання праці українських науковців при Українському центральному комітеті, де гуртувалися історики, археологи, філологи, етнографи та фольклористи.

Метою статті є виокремлення наукового сегменту в тогочасному видавничому русі й вивчення способів його інституційного підтримання в різних державних і адміністративно-територіальних утвореннях, в Україні й еміграції – скрізь, де такі спроби зафіксовано і де, самоорганізуючись, групи фахівців намагалися поновити й реорганізувати діяльність товариств, інститутів, гуртків, музеїв, архівів чи закласти нові наукові й освітні осередки, адаптувати їх до нових умов, позбувшись протиприродної для науки функції обслуговування ідеології.

На тлі фактичного припинення роботи вищих навчальних і академічних закладів⁷, з кінця 1941 – протягом 1943 рр., у пресі з'являються спорадичні лаконічні звістки щодо вчених, працівників АН УРСР, які не евакуювалися до Уфі⁸, розгортання дослідницьких проектів (наприклад, роботи комісії для пе-

² Салата, О. Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2012. – Вип. 22. – С. 229–246.

³ Старовойт, С. Доля Інституту історії України..., с. 69–84.

⁴ Верба, І. Спроби відновлення Української Академії наук у Києві (кінець 1941 – середина 1942) // Український історик. – 1995. – № 1/4. – С. 87–99; Його ж. Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – № 3. – С. 66–74.

⁵ Стрельський, Г. Українська історична наука у роки Другої світової війни // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 27 квітня 2010 р. – Київ, 2011. – С. 225–235.

⁶ Луцький, О. Академічна наука в західних областях України в роки Другої світової війни // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2005. – Вип. 13. – С. 418–419.

⁷ Останнє передевакуаційне засідання Президії АН УРСР відбулося в Києві 30 червня 1941 р., подальші – від 19 липня 1941 до 10 вересня 1943 в Уфі, від 6 жовтня 1943 – 5 травня 1944 р. в Москві, від 23 червня – відновилися після реевакуації в Києві.

⁸ За пресою цей список і близько не є вичерпним, натомість у випадку відтворення переліку співробітників Академії наук за матеріалами томів, присвячених історії воєнного періоду, кількість, що залишилися в окупованих Києві, Львові, Харкові, Дніпропетровську, становить понад 320 осіб. Очевидно, ця цифра теж не остаточна. За

регляду українського правопису), оголошення про організацію і відновлення роботи наукових і освітніх інституцій, а саме: у Харкові – комітету науково-дослідних інститутів⁹, університету, а також секції історії, літератури, мови та філософії при історико-філологічному відділі Українського наукового товариства; у Києві – університету на чолі з Костем Штепою¹⁰, Української Академії наук, яку відповідно до газетних повідомлень (офіційних документів поки не знайдено) очолив хімік Володимиром Плотников¹¹ і існування якої вже в січні–лютому 1942 р. припинено, тому, як і всі інші згадані вище ініціативи, УАН ніякого сліду у науково-видавничому русі не полишила.

Деяким українським інституціям усе ж на короткий час вдалося розгорнути систематичну роботу. У вересні 1941 р. на загальних зборах було ухвалено відновити діяльність Київського Будинку вчених¹², при якому на основі двох секцій – історико-археологічної, під керівництвом Олександра Оглоблина, та філологічної, яку очолив Пантелеймон Ковалів, запрацював історико-філологічний гурток. У 1942 році проведено 10 наукових засідань і виголошено 22 доповіді, упродовж 1943-го на 17-ти засіданнях – 34 доповіді, із них 22 – до ювілеїв Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Миколи

деякими даними вона сягала $\frac{3}{4}$ особового складу АН УРСР (див.: Історія Національної академії наук України. 1941–1945: Ч. 1..., с. 26). Серед співробітників АН УРСР польського походження на окупованій німцями території залишились: бібліотекарі Владислав Бандура, Яніна Бергер, Яніна Келлес-Краус, Євгенія Куркова, Вацлав Ольшевич, Франц Пайончковський, Марія Хмельовська, Марія Якубец, бібліограф Казімеж Гебултовський, мистецтвознавець Мечислав Гембарович, філолог Стефан Інгльот, археологи Стефан Круковський і Казімеж Маєвський, ентомолог Ян Кінель, археолог Стефан Круковський, економіст Вінцентій Стись, музиколог Марія Клементина Щепанська, історик Адам Лютман, математик Стефан Банах та інші.

⁹ Комітет на чолі з ученим-технологом, в 1941–1942 роках бургомістром і обер-бургомістром Олексієм Крамаренком, легітимізовано наказами Харківської міської управи 12 і 9 листопада 1941 р. для підтримання діяльності наукових установ міста, реорганізації тутешніх 64 інститутів і встановлення зв'язків з УАН у Києві на правах її харківської філії. 15 червня 1942 р. його реорганізовано в Раду наук, структура якої свідчила про повне переорієнтування наукових досліджень у Харкові на потреби військової адміністрації. При Раді планували випускати «Науковий бюлетень», однак її діяльність припинено 23 грудня 1942 р. О. Крамаренко заарештований гестапо в серпні 1942 р. і страчений у 1943-му. Ліквідовано й науково-громадські організації міста, харківську «Просвіту» й Харківське українське наукове товариство (див.: Історія Національної академії наук України. 1941–1945: Ч. 1..., с. 35–36; № 206, 209, 212, 234, 244, 251, 281).

¹⁰ Костянтин Штепа, одночасно керівник відділу культури й освіти Київської міської управи, вже в грудні 1941 р. отримав посаду, не пов'язану з науковою чи освітньою роботою, ставши редактором пронімецького «Нового українського слова».

¹¹ Відновила роботу 20 жовтня 1941 р. за підтримки Київської міської управи.

¹² Історія Національної академії наук України. 1941–1945: Ч. 1: Документи і матеріали..., № 194, 196; *Калініна, А., Луговський, О.* Київський Будинок учених: Роки випробувань: Як виживали українські науковці під час нацистської окупації (1941–1943) // Вісник Національної Академії наук України. – 2010. – № 2. – С. 36–44.

Зерова, Михайла Грушевського, Євгена Тимченка. Тематику, хронологію, почасти зміст виступів на засіданнях можна відновити за газетно-журнальною хронікою. Члени гуртка одержували матеріальну підтримку, а згодом більшість виїхала з міста, продовживши працю у Львові й еміграції.

У квітні 1942 р. в статусі підрозділу Київської міської управи створено Музей-архів переходової доби історії м. Києва, що мав на меті формування джерельної бази до вивчення пострадянського періоду – збір і систематизацію документів, фотографій, плакатів, листівок, мистецьких творів, вписуючись у розрахунки окупаційного режиму також як антибільшовицький і пронімецький пропагандистський осередок. До роботи залучено відомих учених: істориків Олександра Оглоблина (директор), Наталію Полонську-Василенко, археолога Петра Курінного, мистецтвознавців Сергія Гілярова й Олексю Повстенка, художника Антона Середу, економіста Світозара Драгоманова, мовознавця Олександра Грузинського, архівіста й літературознавця Володимира Міяковського, архітектора Іполита Моргалевського, киевознавця Олексія Симзена-Сичевського та інших. Музей зібрав понад шість тисяч експонатів і підготував три тематичні виставки («Руйнація більшовиками культурних пам'яток м. Києва», «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження господарського й культурного життя» та «Київ під час німецько-советської війни»)¹³. Дослідники Ірина Спудка й Людмила Турчина, покликаючись на архівні джерела, вказують на плани випуску видання «Київ, зруйнований більшовиками» з малюнками, діаграмами, списками понищених об'єктів, присвяченого аналізу загальної політики режиму щодо церковних і світських пам'яток культури в Україні й Києві, їх цілеспрямованого руйнування під час громадянської війни 1917–1920 рр., у міжвоєнний період та окремо на початку німецько-радянської війни (передусім Успенського собору Києво-Печерської лаври)¹⁴. Музей проіснував до кінця жовтня 1942-го, так і не розвинувши видавничої діяльності.

Володимир Міяковський на тлі реактивування діяльності Інституту української літератури та фольклору УАН, Музею Тараса Шевченка та Центрального історичного архіву ім. В. Антоновича плекав плани відновлення журналу «Наше минуле» (з двомісячною періодичністю, обсягом 15 друкованих аркушів), який у 1918–1919 рр. започаткувало товариство «Друкарь» за редакцією Павла Зайцева й участі Вадима Модзалевського, Георгія Нарбути й самого Міяковського для публікації праць з історії України, спогадів, недрукованих літературних текстів, критики й бібліографії, культурної хроніки (всього вийшло 4 випуски). 15 жовтня 1941 р. з відповідним клопотанням

¹³ Музей-архів переходової доби: пофондовий путівник / Уклала *Ольга Бєлая*. Державний комітет архівів України. Державний архів Київської області. – Київ, 2002. – 102 с.

¹⁴ *Спудка, І. М., Турчина, Л. В.* Діяльність наукових установ часів окупації на території Рейхскомісаріату «Україна» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 130–135.

Міяковський звернувся до уповноваженого Київської міської управи в справах УАН В. Прилипка, декларуючи збереження концепції першого видання, але попри отримання дозволу на проведення підготовчої роботи, ці видавничі плани теж не втілилися, вочевидь у зв'язку з розформуванням УАН¹⁵.

Після зайняття німцями Дніпропетровська (25 серпня 1941 р.) і перетворення його на центр генеральної округи (Generalbezirk Dnjepropetrowsk) цивільна адміністрація на певний час реанімувала діяльність двох тутешніх закладів – університету, в складі шести факультетів, де навчался 3206 студентів (працював від 26 вересня 1941 р. до 31 грудня 1942-го), і політехнічного інституту, що прийняв 269 студентів (відновився 6 жовтня 1941 р. і не був закритий окупантами з огляду на запотребованість фахівців з металургійної, будівельної, гірничої спеціальностей). Реорганізацію в освітній сфері здійснював окружний комісар освіти, історик і археолог, учень академіка Дмитра Яворницького Павло Козар, що перед війною зазнав репресій сталінського режиму¹⁶. Дослідник Сімоні Аттіліо Белецца зауважив про цей період: «Приблизно впродовж року Дніпропетровська область мала систему освіти, яка, зазнаючи певного впливу з боку німецького нацизму й українського націоналізму, мала змогу надавати частині населення повну освіту від початкових шкіл до університету – досить рідкісна можливість на окупованих східних територіях»¹⁷. В тих умовах, як повідомляла газетна хроніка, серед мовознавців Дніпропетровського університету визріли плани підготовки низки словників: великого тлумачного, українсько-німецького, німецько-українського, а також термінологічних, але через неперіоритетність задуму з погляду влади, короткотривалу діяльність університету, відсутність організаційних і видавничих ресурсів словники підготувати не вдалося, і преса про них більше не згадувала.

У Полтаві на початку 1942 р. було зроблено крок до заснування науково-го журналу, принаймні, такі амбіції задекларовано в першому випуску літературно-наукового додатку до газети «Голос Полтавщини», що вийшов при місцевому відділі освіти 7 березня 1942 р. під назвою «Наука й мистецтво» (єдиний випуск, який вдалося зафіксувати, мав 16 сторінок малого формату). Редакція планувала розгорнути додаток у великий журнал-двотижневик, зокрема й для вчителів, зі статтями про природу й історію України, зокрема Полтавщини, а також з педагогіки та психології та літературними творами¹⁸. До першого зошита увійшли публікації переважно природничого змісту вчених, що приїхали до Полтави з прифронтової зони, з Харкова: про флору,

¹⁵ Історія Національної академії наук України (1941–1945). Ч. 1. – Ibidem. – № 200, с. 427–428.

¹⁶ Белецца, С. А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області) // Український історичний журнал. – 2010. – Вип. 3. – С. 78–91.

¹⁷ Ibidem, с. 88.

¹⁸ Від редакції // Наука й Мистецтво : літературно-науковий додаток до газети «Голос Полтавщини» / Видання Полтавського Відділу Освіти. – 1942. – Зошит 1 (7 березня). – С. 1.

геологічну будову, корисні копалини Полтавщини», розділ мистецтва репрезентовано одним невеликим оповіданням «Земля» пера педагога, редактора «Голосу Полтавщини» Григорія Ващенко.

Проблему інституалізації науки намагалися вирішити українські фахівці в Генеральній губернії. Члени правничої секції УЦК Ярослав Падох і Григорій Лучаківський обґрунтовували потребу фахового правничо-економічного органу та висловлювали невдоволення з приводу надзвичайно скромних можливостей для наукового книговидання: «[...] годі промовчати факт, що за 1, 1/2 року українського життя в Ген. Губернаторстві не вийшла мабуть ні одна наукова публікація. Навіть "Українське видавництво" не потратувало рівномірно з іншими потреб української науки. Належало би бодай що 50 книжку присвятити одному з настирливих питань і потреб української науки»¹⁹. Після приєднання Галичини вчені-юристи в жовтні 1941 р. висунули ще одну ініціативу – розробку фахової термінології, вважаючи що найшвидше і найменшими зусиллями нагальні потреби юридичної практики можна задовольнити через переклад і підготовку майбутнього термінологічного словника. Переклад на українську мову польських законів спочатку здійснювався на базі Товариства українських правників, що постало як секція Українського крайового комітету і куди ввійшли 15 перекладачів, переважно колишніх викладачів Львівського державного університету. Роботу розгорнуто на основі австрійського цивільного закону 1811 р. та польських кодексів – зобов'язань, торговельного, цивільно-процесуального, кримінального і кримінально-процесуального – в окремих підсекціях, куди входили фахівці з тієї чи іншої ділянки права. Дискусійні питання обговорювались на пленарних засіданнях, а результатом стали три видання з карного законодавства²⁰. Про спонуки й складнощі в опрацюванні термінології висловився фахівець цивільного процесуального права Микола Бараболяк: «Такі мовні дивовижі, як у правничій галицькій термінології, важко де-небудь зустріти. Причина ясна: розвиток і кристалізація правничої думки зв'язані так тісно з правно-державним життям, що не можна дивуватись повільності розвитку нашого життя в тій ділянці. Не диво, що в нас кожен адвокат чи суддя – то новатор на полі правничих термінів. З моментом організації української поліції, введення української мови до внутрішнього урядування в судочинстві, питання української правничої термінології дуже загострилось, особливо, коли і поліціантові, і правникові доводиться застосувати обов'язуюче знову в Галичині австрійсько-польське законодавство. Питання стало пекучим не тільки тому, що іноді один правник не може второпати, що другий хоче висказати правничою мовою, але воно стало й питанням

¹⁹ Лист голови правничої секції д-ра Г. Лучаківського і референта вишколу Я. Падоха до УЦК у справі видавання «Правничо-Економічного кварталника» від 4 лютого 1941 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3959, оп. 2, спр. 1. – Арк. 17.

²⁰ Карний кодекс та право про переступи. – Краків ; Львів, 1943. – 100 с.; Кодекс карного справування. – Краків ; Львів, 1943. – 236 с.; Німецькі карні приписи, що діють у Генерал-Губернаторстві : (вибір). – Краків ; Львів. – 72 с.

престижу, бо не раз доводиться пояснювати урядовцеві-полякові значення того чи іншого правничого терміну українською мовою, давати оповідання тощо. [...] Основний принцип, який визначили собі перекладачі в роботі – це йти по лінії єдиної правничої термінології. Та як же важко здержати цю лінію, коли правнича термінологія по цей бік Збруча виконувалась на основі німецько-австрійсько-польської термінології, по той бік – романсько-російської, а не всім правничим інститутам однієї системи відповідають відповідні інститути другої»²¹.

На кошти уряду дистрикту працювала ще одна комісія, що займалася складанням німецько-українського правничого словника і куди після прибуття до Львова у квітні 1943 р. влаштувався на роботу видатний філолог Юрій Шевельов, оскільки в складі комісії не вистачало «ззбручанського мовника». На основі розпису німецьких законів і пошуку українських відповідників тут накопичувався словниковий матеріал та створювалася картотека термінів, доля якої сьогодні невідома²².

Базу для академічних досліджень прагнули здобути громадські діячі Кракова і Львова. У травні 1941 р. Володимир Кубійович інформував історика Михайла Антоновича, що «наші організаційні почини відносно Інституту в Кракові добре поступають вперед»²³, і ще на початку червня писав: «Український Науковий Інститут буде чинний правдоподібно від 1 липня ц. р. Чекаю ще тільки на остаточне правне оформлення. Вас подав як доцента історії України»²⁴. Установа мала розміститися в будинку «Українського видавництва», і в протоколах зборів навіть обговорювалося питання щодо переїзду до нового приміщення: «Дир. Іван Коцур подає до відома, що видавництво переноситься на вул. Майзельса [Meiselsa], бо льокаль при вул. Райхштрассе [Karmelicka, 34] перебирає Науковий Інститут. Льокаль при вул. Майзельса треба відремонтувати, так, що Видавництво зможе перенестися щойно в липні-серпні [1941]»²⁵. Ще в грудні 1941 р. Кубійович підписував свої листи як «директор Українського наукового інституту в Кракові», що має приміщення в Кракові на вул. Зеленій 26/5²⁶, доки стало зрозуміло, що в Кракові

²¹ Бараболяк, М. За українську правничу термінологію // Наші дні. – 1942. – Червень. – С. 13.

²² Шевельов, Ю. (Шерех, Юрій). Я – мене – мені... (і довкруги) : спогади. Т. 1. В Україні. – Харків ; Нью-Йорк, 2001. – С. 363–367.

²³ Лист В. Кубійовича до Мих. Антоновича від 20 травня 1941 р. // ЦДАГО України. – Ф. 269, оп. 2, спр. 35. – Арк. 34.

²⁴ Лист В. Кубійовича до Мих. Антоновича від 3 червня 1941 р. // ЦДАГО України. – Ф. 269, оп. 2, спр. 35. – Арк. 46.

²⁵ Протокол звичайних загальних зборів співників «Українського видавництва» сп. з обм. пор. в Кракові від 6 червня 1941 р. // Бібліотека й Архіви Канади, Оттава. – Ф. Володимира Кубійовича, МГ 31, Д 203, серія «Українське Видавництво, Краків», том 24. – Непаг.

²⁶ Лист В. Кубійовича до В. Доманицького від 15 грудня [1941] р. // ЦДАВО України. – Ф. 4036, оп. 1, спр. 4. – Арк. 420.

наукового інституту не постане. Натомість 24 вересня 1942 р. в періодиці з'явилося розпорядження генерал-губернатора про заснування у Львові Інституту ім. Шевченка²⁷ для студювання проблем з українознавства і продовження діяльності розформованого за радянського правління Наукового товариства імені Шевченка. Відповідно до декрету інститут мав фінансуватися з бюджету губернiального уряду, підпорядковуватися головному відділу науки і навчання та «досліджувати українське життя і простір у сучасному й минулому, розвивати українську науку на всіх зв'язаних з тим ділянках, досліджувати взаємини між німецьким і українським народами, як також оголошувати і поширювати висліди наукової праці»²⁸. Зберігся документ-проект інституту, в структурі якого передбачено 15 підрозділів і визначено працівників, а саме: *українська діалектологія і фонетика* – Іван Зілинський, Кость Кисілевський, Марія Пшеп'юрська; *сучасна мова і література, історія мови* – Василь Сімович, Ярослав Рудницький, Іван Ковалик; *українське літературознавство* – Василь Щурат, Михайло Тершаковець, Микола Соневицький, Богдан Романенчук; *історія української літератури* – Михайло Возняк, Яким Ярема, Теокліт Пачовський, Євген Юлій Пеленський; *історія України* – Іван Крип'якевич, Ілля Витанович, Микола Пасіка, Юрій Фединський, Юрій Старосольський; *історія галицько-волинських земель* – Мирон Кордуба, Омелян Терлецький, Василь Герасимчук; *археологія* – Ярослав Пастернак, Маркіян Смішко; *етнографія і етнологія* – Філарет Колесса, Роман Герасимчук, Ірина Гургула; *українське мистецтво* – Михайло Драган, Зиновій Лисько, Григорій Лужницький; *геологія і фізична географія України* – Юрій Полянський, Северин Пастернак, Іван Олексішин; *антропологія і демографія України* – Володимир Кубійович, Володимир Огоновський, Іван Тесля, Микола Кулицький; *природа (флора і фауна) України* – Володимир Бригідер, Григорій Козій, Едвард Жарський, Єремія Іваницький; *антропология* – Іван Раковський, Ростислав Єндик; *економіка України* – Роман Димінський, Матвій Стахів; *сільське господарство України* – Євген Храпливий, Павло Шумовський, Андрій Кішка. На посаду секретаря інституту запропоновано Михайла Брилинського. Усього в інституті мала працювати 51 особа – 16 професорів, 17 доцентів, 18 асистентів²⁹. Справа отримала позитивний, хоч і передчасний відгомін: «Організація Інституту ім. Шевченка у Львові справляє на всіх нас, науковців, велике і приємне враження. Мимоволі завидуєш галичанам, що зуміли забезпечити себе відповідною твердою базою для наукової роботи»³⁰. Очевидно, саме в контексті планів заснування закладу

²⁷ Текст опубліковано в «Деннику Розпорядків для Генерального губернаторства» (1942, ч. 83 за 6 жовтня) і передруковано в українських газетах.

²⁸ Науковий Інститут ім. Т. Шевченка у Львові // Українська дійсність. – 1942. – 20 жовтня. – С. 1.

²⁹ Vorschlag der Lehrpersonals des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Lemberg // ЦДАВО України. – Ф. 3959, оп. 2, спр. 199.

³⁰ З листа С. Драгоманова історика М. Антоновичу про науково-культурне життя в окупованому Києві та з критикою українських націоналістів від 11 листопада

треба розглядати програму організації всеукраїнської дослідницької праці з історії України, яку висунув Іван Крип'якевич, вважаючи, що «при великому всеукраїнському плануванні треба брати під увагу всі епохи, щоб ні одна не залишилася без досліду – для цього би конечно провести евіденцію всіх істориків, що мають намір займатися видавництвами джерел і між них праці розділити»³¹. Учений наголошував на оприлюдненні тих типів джерел, які репрезентують вітчизняну державницьку традицію – договорів, гетьманських універсалів, актів української адміністрації, війська, суду³², й особисто брався підготувати повне видання універсалів і листів Богдана Хмельницького, що, як відомо, побачило світ у 1961 році³³. На питання, чому ж за наявності оголошеного в періодиці декрету, затвердженого владою статуту, програми діяльності, кадрів, інститут не запрацював і що конкретно цьому завадило, відомі сьогодні джерела відповіді не дають. Очевидно тільки, що дозволи і постанови було скасовано й українознавчої науково-дослідної установи ані в Кракові, ані у Львові не постало.

Упродовж усього часу німецької окупації науковці Львова виступали з доповідями, влаштовували публічні обговорення та не полишали фахової діяльності на основі дозволених професійних об'єднань при УЦК, проводячи тематичні і ювілейні засідання та диспути в Літературно-мистецькому клубі. Про зміст виступів лаконічно сповіщала преса, за якою тепер можна відновити картину реферативної наукової діяльності. Дискусії відлунювали у вигляді полемічних статей у «Краківських вістях» і «Наших днях», але друкувати праці повністю не було можливості через цензурні заборони і відсутність мережі наукових видань. Тому всі ці факти, хоч і мають безперечне значення для дослідження історії науки й умов існування науковців під час війни, на видавничий рух впливу майже не справили.

В адміністративно-територіальних межах сучасної України науково-видавнича діяльність занепала практично повністю, натомість її прояви фіксуються в еміграції. У Варшаві постав Український чорноморський інститут, який сучасники розглядали як дещо екзотичну приватну ініціативу: «Горда титулятура “Український Чорноморський Інститут” не мусить нікому імпонувати – це установа не існуюча, оскільки навіть не має помешкання. Це просто двоє людей Др. Юрій Липа (письменник, автор української геополітичної концепції. – *авт.*) і інж. Лев Биковський (колишній працівник Всенародної

1942 р. // Українська політична еміграція 1919–1945 : документи і матеріали. – Київ : Парламентське вид-во, 2008. – С. 751.

³¹ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1, оп. VI-ф, спр. Г-2. – Арк. 135.

³² Див.: Луцький, О. Академічна наука в західних областях України в роки Другої світової війни // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Вип. 13. – Львів, 2005. – С. 418–419.

³³ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упорядники: І. Крип'якевич, І. Бутич; відп. ред Ф. Шевченко. – Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.

національної бібліотеки України, в роки війни – директор Варшавської публічної бібліотеки, видавець книгознавчих серій і автор праць з бібліотекознавства й теорії бібліології. – *авт.*) захоплені одною ідеєю взяли після падіння Польщі пропагувати серед українців нові гасла. Нема що – в їхній діяльності багато свіжого і здорового і вона не лишається без відголосу, тим більше, що багато робот у них писано і з ерудицією і цікаво і живо. Крім того вмili вони стягати собі кількох першорядних спеціалістів як співробітників (напр. вже покійний Іван Шовгенів). Інша річ, що багато в їх писаннях є і неповажного»³⁴. Однак УЧІ зреалізував себе як видавничий осередок, що працював на розвиток державницького напрямку в історіографії. Дмитро Нестеренко, автор праці «Організація адміністрації морських портів України»³⁵, аналізуючи різні моделі управління, що в одних країнах перебували в компетенції держави, в інших – належали комунальним структурам чи приватним особам, для України найбільш прийнятною вважав державну. Атлас «Чорноморський простір»³⁶ мав на меті сформулювати в читача геополітичний світогляд, окреслити межі території, органічно пов'язаної з Чорним морем (Україна, Кавказ, Іран, Туреччина, Греція, Болгарія, Угорщина, Югославія, Румунія) і позначити місця, важливі з погляду економіки, політичної історії, географії. Після низки окремих літографованих праць УЧІ підготував два випуски «Чорноморського збірника» (1942), а на його основі було започатковано біобібліографічну серію.

До 1945 р. наукові засідання організовувало Українське історично-філологічне товариство, засноване в 1923 р., особливо пожививши роботу на останньому етапі, прийнявши десятки нових дійсних членів, кожен з яких виголошував інавгураційні доповіді. Протоколи зібрань, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, дозволяють відновити склад, послідовність засідань, тематику доповідей, оцінити ступінь активності членів, визначити, чиї виступи викликали найбільший інтерес (хоч би з огляду на число відвідувачів, зазначених в аркуші присутності), доносять уявлення про зміст доповідей та характер дискусій, що почасти зреферовані також і в загальній пресі. За цими протоколами встановлено осіб (близько 40), прийнятих до складу товариства в роки війни, серед них – дійсні члени НТШ, науковці-викладачі Українського вільного університету в Празі, вчені зі сходу й півдня України, що евакуювалися з розгортанням радянського контрнаступу, представники старшої і нової еміграції (Микола Андрусак, Володимир Бірчак, Освальд Бурґардт, Борис Варнеке, Августин Волошин, Микола Геппенер, Пантелеймон Ковалів, Іван Зілинський, Філарет Колесса,

³⁴ Лист Мих. Антоновича до В. Міяковського від 11 вересня 1943 р. // ЦДАГО України. – Ф. 269, оп. 2, спр. 106. – Арк. 57.

³⁵ *Нестеренко, Д.* Організація адміністрації морських портів України. Проект / з передмовою проф. інж. *І. Шовгенова*. – Одеса [Варшава], 1942. – 34 ст. – (Український Чорноморський Інститут ; ч. 9).

³⁶ *Луца, Ю., Биковський, Л.* Чорноморський простір. Атлас. – [Варшава], 1941. – 44, 6 с. – (Український Чорноморський Інститут ; ч. 8).

Мирон Кордуба, Ольга Косач-Кривинюк, Іван Крип'якевич, Володимир Кубійович, Зенон Кузеля, Володимир Міяковський, Олександр Оглоблін, Лев Окіншевич, Іван Панькевич, Євген Юлій Пеленський, Віктор Петров, Наталія Полонська-Василенко, Іван Раковський, Ярослав Рудницький, Федір Стешко, Микола Шарлемань, Юрій Шевельов, Валентин Шугаєвський та ін.). Засідання (всього не менше 22), як і раніше, відбувалися по вівторках о 16 годині в Музеї визвольної боротьби України³⁷. Відмінність УІФТ від згаданих вище інституцій полягала в тому, що, крім рефератової, товариству все-таки вдалося продовжити самостійну видавничу діяльність, за яку по черзі відповідали Симон Наріжний і Федір Стешко, створивши порівняно великий доробок (22 найменування). Окрім трьох літографованих «Річних справоздань», вийшов третій том «Праць» (1941, перший – у 1926, другий – у 1939). За другий том залишався великий борг перед друкарнею, отже, третій не міг би з'явитися без допомоги ззовні. Тому дійсні члени УІФТ в Німеччині Михайло Антонович і Дмитро Чижевський, вважаючи своїм обов'язком підтримати наукове книговидання, надали товариству власні кошти. До них приєдналися інші жертводавці – Борис Крупницький і Вадим Щербаківський. Відтак до третього тому ввійшло шість наукових праць: Михайла Антоновича «Пограничник Босий», Бориса Крупницького «З життя першої української еміграції», Вадима Щербаківського «Концепція М. Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології», Дмитра Чижевського «Український літературний барок», Івана Панькевича «Літературний бідермаєр в галицько-українському письменстві», Симона Наріжного «Розвідування московських посланців на Україні в другій половині XVII в.». Крім основного накладу (300 примірників), з кожної статті було зроблено окремі відбитки (50–80 примірників). Четвертий том «Праць Українського історико-філологічного товариства» випущено на субсидію (10 тис. корон) наукового фонду при УЦК, який виділяв кошти й на інші видання, що готувалися в Протектораті й Німеччині і де цензура менше забороняла наукові праці³⁸. У 1943 році було випущено п'ятий том, щоправда, невеликого обсягу й гіршої поліграфічної якості, де вміщено третю частину праці Дмитра Чижевського про літературне бароко (емблематичну, гербовну поезію, типологію барокової віршованої літератури), якою автор завершував свій огляд, а також статтю Івана Панькевича про зміну естетичних поглядів Івана Франка 1876–1879 рр., низку матеріалів про гетьмана Данила Апостола. У протоколах

³⁷ Річне справоздання Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі. Рік вісімнадцятий (1940–1941). – Прага, 1941. – С. 10–11 ; Протоколи засідань Українського історико-філологічного товариства і матеріали до них. Звіт про діяльність товариства за 1940–1941 рр., 1940–1942 // ЦДАГО України. – Ф. 269, оп. 1, спр. 416. – 183 арк. ; Протоколи засідань Українського історико-філологічного товариства і матеріали до них. Звіт про діяльність товариства за 1942–1944 рр., списки членів, 1940–1942 // Ibidem, спр. 417, 125 арк. ; Протоколи засідань Українського історико-філологічного товариства і матеріали до них, 1944–1945 рр. // Ibidem, спр. 418, 95 арк.

³⁸ Лист УІФТ до Наукового фонду УЦК від 19 травня 1944 р. // ЦДАГО України. – Ф. 269, оп. 1, спр. 420. – Арк. 79.

зафіксовано, що первісно книжка мала обсяг 15 друкованих аркушів, однак чотири з них не пропустила цензура³⁹. Зі згаданих томів товариство розтиражувало історичні й філологічні студії, для яких прогнозувався ширший збут. Ці два десятки видань далеко не повною мірою відбивають жваву діяльність і багату тематику товариства.

Український вільний університет у Празі (УВУ, Praha II, Smetschkagasse (Ve Smečkáč), 29/II) продовжував функціонувати в складі двох факультетів: філософічного та права й суспільних наук. Звичайним слухачем могла стати молода особа зі свідоцтвом про закінчення середньої школи з обов'язковим знанням латини, всі інші – тільки надзвичайними. Для запису на студії належало отримати дозвіл від спеціального управління – Akademisches Auslandsamt der Deutschen Hochschulen (Prag I, Mozartplatz, 2), що перебувало в компетенції окремого чиновника – доктора Кребера (Kreber)⁴⁰. Для викладачів наукову роботу утруднювали бюрократичні обмеження в користуванні празькими бібліотеками, коли на доступ до літератури, випущеної після 1914 р., через ректорат треба було просити дозволу особливого уповноваженого Гамперля, а той з відповідним поданням звертався до райхспротектора. У клопотанні вказували тему й обсяг праці, німецьку чи іншу інституцію, яка її замовила, назви наукових книжок, місце їх виходу й термін закінчення роботи⁴¹. З огляду на фінансові труднощі ректор Іван Борковський звернувся до професорів, які могли себе забезпечити завдяки праці в інших інституціях чи з іншого джерела і для яких посади в УВУ з матеріального погляду не були головними, з проханням самим зменшити кількість оплачуваних годин⁴². Скрута позначилася і на видавничій роботі, яка порівняно з міжвоєнним часом помітно пригасла. Від 1939 до 1941 р. УВУ оприлюднював лише програми викладів на поточний академічний рік. Єдиним роком, порівняно успішним з погляду втілення видавничих планів, був 1942-й (19 найменувань), коли друком вийшов науковий збірник, а на його основі 16 відбиток праць викладачів. Після цього у видавничій діяльності університету наступила перерва, пов'язана з несприятливою видавничою ситуацією у Протектораті в 1943–1944 р., і видання наукових праць було відновлено лише в 1946 році, після переїзду до Мюнхена⁴³.

³⁹ Протокол засідання УІФТ від 29 травня 1944 р. // ЦДАГО України. – Ф. 269, оп. 1, спр. 417. – Арк. 118.

⁴⁰ Оголошення про умови прийому на 1942/1943 рр. // ЦДАГО України. – Ф. 269, оп. 1, спр. 432. – Арк. 65.

⁴¹ Лист ректора УВУ І. Борковського до професорів і доцентів УВУ від 20 листопада 1941 р. // ЦДАГО України. – Ф. 269, оп. 2, спр. 20. – Арк. 98.

⁴² Звернення ректора УВУ І. Борковського до професорів УВУ від 4 червня 1940 р. // ЦДАГО України. – Ф. 269, оп. 1, спр. 432. – Арк. 64.

⁴³ Див.: *Яремко, Р.* Видання УВУ в 1921–2006 р. – Мюнхен ; Львів, 2006. – 124 с. – (Український Вільний Університет. Бібліографія). – Режим доступу до електронної версії: <http://www.ufu-muenchen.de/bibliothek/Infos/UFU-Bibliografie1921-2006.pdf>. – Дата перегляду: 14.12.2012.

Під маркою Музею визвольної боротьби України, заснованого в Празі 1925 р., що в роки відновився на основі затвердженого окупаційною владою статуту, вийшло єдине найменування – монографія Симона Наріжного «Українська еміграція: Культурна праця між двома світовими війнами» (1942), в якій уміщено 834 ілюстрації (портрети, групові знімки, атрибутику й будинки українських еміграційних установ) і яка досі слугує базовим дослідженням з цієї проблеми. Написання книжки, що мала вийти в Українському науковому інституті у Варшаві, ініціював уже покійний на час її появи Олександр Лотоцький. МВБУ припинив самостійну діяльність у 1948 році, коли його збірки були вивезені до СРСР⁴⁴.

Братиславська фахова інституція під назвою Спілка українських інженерів на Словаччині (вул. Тегелна (ul. Tehelná), 30), яку очолював агроном і пасічник з Полтавщини Сава Зеркаль, станом на березень 1944 р. налічувала 111 осіб і, крім внутрішньоорганізаційних листків і програми діяльності, видала протягом війни дві фахові праці – Віктора Доманицького «Засади українського рурбанізму» (1940) та Григорія Груші «Короткий, практичний курс плекання лісу» (1943)⁴⁵.

У Берліні з 1926 р. на утриманні міністерства освіти перебував Український науковий інститут, що поширював знання про Україну серед німецького наукового світу, ознайомлював науковців у краю зі здобутками європейської науки й опікувався українськими студентами в Німеччині. У роки війни заклад залишився вірним основному напрямку своєї діяльності, але на початку 1939 р. до нього прийшов новий німецький куратор, що висунув жорсткі вимоги до продуктивності праці й виконання індивідуальних тем. Про це залишив згадку Михайло Антонович: «І тут почалися реформи: [у] наукових співробітників повідбирали усі адміністративні функції (на їх велику радість); вони для того, щоб працювати науково. [Р.] Димінський дістав завдання [досліджувати] про Карпатську Україну, [Б.] Крупницький – про Мазепу і більш ніхто нічим утруджати їх не сміє. [І.] Мірчукові відібрано всі ключі і передано їх секретареві. Директор існує, на думку куратора, для наукової, а не для адміністративної діяльності»⁴⁶. За матеріальної підтримки УЦК інститут випускав статті на циклостил, розвинув участь у німецькомовних виданнях, а також поповнював

⁴⁴ Під час війни МВБУ зазнав переслідувань – обшуків гестапо, арешту директора Дмитра Антоновича, а фонди – знищень, зокрема, внаслідок бомбардування американською авіацією (*Мушинка, М.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси. – Київ, 2005. – 160 с.).

⁴⁵ [*Кущинський, А.*] Інформації Спілки Українських Інженерів на Словаччині ч. 8. Братислава, 15 березня. Виходить неперіодично на правах рукопису. Видає і редагує Управа Спілки. За редакцію відповідає інж. *С. Зеркаль*: [Рецензія] / Ант. К. // Українська дійсність. – 1944. – 16 квітня. – С. 8.

⁴⁶ З листа Мих. Антоновича до батька про зміни в Українському науковому інституті в Берліні у зв'язку із призначенням нового куратора, 2 березня 1939 р. // Українська політична еміграція 1919–1945: документи і матеріали. – Київ: Парламентське вид-во, 2008. – С. 587.

різномовною літературою інститутську книгозбірню. Одним із тогочасних видань була праця Дмитра Дорошенка «Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу», присвячена суспільному значенню церкви, що послідовно і твердо пропагувала толерантне ставлення серед двох головних українських релігійних громад – православних і греко-католиків: «Так само в будучій відновленій Державі Українській, в яку ми всі віруємо і якої дожидаємо, обидві релігії, обидві церкви, мають бути в усьому рівноправні й однаково шановані з боку державної влади. Було б з нашого боку непростимим гріхом, якби ми допустилися чи тепер, чи в майбутньому, підкреслювання релігійних різниць в нашому народі, а вже справжнім злочином супроти наших спільних національно-державних завдань було би заводити тепер якусь усобицю на релігійному ґрунті, побільшуючи й поглиблюючи цим різниці, витворені доволі довгим перебуванням в різних державах під чужим пануванням»⁴⁷. У 1944 р. в УНІ визріли наміри видавати наукові праці – німецькою мовою у друкованому вигляді та українською на правах рукопису (100 примірників), і розсилати їх до наукових бібліотек Західної Європи⁴⁸. Судячи з відомостей, які просочилися в пресу, основні надії стосовно отримання нових текстів інститут покладав на вчених, евакуйованих зі сходу України⁴⁹. Зокрема, вдалося видати одне невеликого обсягу дослідження Віктора Петрова про два типи української обрядової поезії – русалії і купалля⁵⁰. Але більшість праць учених з кола УНІ оприлюднено на базі німецьких видавничих фірм.

Окремим сегментом наукової продукції є публікації в зарубіжних видавництвах і наукових журналах, здебільшого німецьких. Verlag von S. Hirzel in Leipzig – видавнича фірма з довгою, від 1853 р., традицією випуску наукової літератури (перший директор – Саламон Гірцель – сприяв, зокрема, реалізації знаменитого проекту братів Грімм «Deutschen Wörterbuches»), під час Другої світової війни особливу увагу приділила східноєвропейській тематиці, у тому числі українській. Тут вийшла монографія Дмитра Дорошенка «Україна і Німеччина. Дев'ять століть німецько-українських відносин у дзеркалі німецької науки й літератури»⁵¹ – огляд відомостей із джерел, створених німцями, про Україну й українське питання від XI ст. до 1940 р. У кожному періоді подано короткий огляд історії українського народу, а після нього – німецьке бачення тих чи інших подій. Дмитро Штикало у такому викладі побачив шанс

⁴⁷ *Дорошенко, Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С. 17.

⁴⁸ Лист дирекції УНІ в Берліні до В. Міяковського від 26 червня 1944 р. // ЦДАГО України. – Ф. 269, оп. 1, спр. 420. – Арк. 81.

⁴⁹ Культурна хроніка // Українська дійсність. – 1944. – 10 серпня. – С. 4.

⁵⁰ *Петров, В.* З української обрядової поезії народно-календарного циклу. – Берлін: УНІ, 1944. – 33 с.

⁵¹ *Doroschenko, D.* Die Ukraine und das Reich: Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. – Leipzig : Verlag S. Hirzel, 1941. – 305 s.

оприлюднити український погляд на власну історію: «Це дає читачеві змогу кожночасно конфронтувати і контролювати відзиви чужинців на події українського життя, наскільки ці відзиви докладні і згідні з історичною дійсністю. Бо ніде правди діти, багато цих чужинців дивилися на Україну крізь чужі, здебільшого польські окуляри. Розгляд подій і авторів поданий у хронологічному порядку. Перед читачем проходять у довгій черзі німецькі місіонери, подорожники, вчені, історики, політики, публіцисти, письменники, поети. Всі вони в той чи інший спосіб, з таких чи інших причин були зацікавлені Україною та її життям [...]»⁵². Праця, що вивчає німецьку історіографію через призму німецько-українських стосунків, вважається сьогодні однією з найкращих в доробку вченого⁵³.

У монографії Андрія Яковлева «Німецьке право в Україні та його вплив на українське законодавство XVI–XVIII ст.»⁵⁴ простежено побутування магдебурзького права в Україні, розглянуто літературу німецькою, українською, російською і польською мовами, рецепцію джерел німецького права (саксонського, магдебурзького, цісарського) в законодавчих пам'ятках і юридичній літературі, організацію українських міст, цеховий устрій, практику міських і сільських судів, кодифікацію українських законів 1728–1743 роках на Гетьманщині, досліджено кінцевий період чинності німецького права в Україні. Дмитро Антонович у дослідженні «Німецькі впливи на українське мистецтво»⁵⁵, побудованому на німецьких, українських, польських, російських джерелах, доводив особливий вплив німецького мистецтва на духовне життя західноукраїнських земель, починаючи з XIII ст., та поширення його звідти на Наддніпрянщину. Послідовно, за епохами і мистецькими напрямками (романський стиль, готика, ренесанс, бароко, рококо, класицизм), автор розглянув зв'язки українського мистецтва, передусім архітектури XVII–XVIII ст., із західноєвропейським, окремо приділивши увагу німцям, які працювали в Україні.

На базі Verlag von S. Hirzel in Leipzig за редакцією відомого політичного публіциста Віктора Каудера виходив науковий журнал «Deutsche Monatshefte», в одному з випусків якого (вересень–грудень 1942) вміщено статті про Україну: географічне положення, природу, господарську структуру, народний побут, народне мистецтво, українську літературу, типи німців у творах Шевченка, Федьковича, Кобилянської, Франка, німецьких сукновалів на Полтавщині, менонітську колонію Хортиця в Україні, німецькі пісні, створені за більшовицького режиму на Житомирщині тощо.

⁵² [Штикало, Д.] [Рецензія на кн. Д. Дорошенка «Україна і Німеччина»] / (ду.) // Наші дні. – 1942. – Березень. – С. 13.

⁵³ Андреев, В. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. – Вип. 4. – С. 114.

⁵⁴ Jakowliw, A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1942. – 224 s.

⁵⁵ Antonowytsch, D. Deutsche Einflüsse auf die Ukrainische Kunst. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1942. – 184 s.

Ляйпцігське видавництво Otto Harrassowitz, що було засноване в 1872 р. й існує дотепер, здебільшого випускало книжки з гуманітарних, соціальних наук, бібліотекознавства (зокрема в 1902 р. започаткувало випуск «*Jahrbuch der deutschen Bibliotheken*» і капітальної тритомної праці «*Handbuch der Bibliothekswissenschaft*», 1931–1940), а східноєвропейська і славістична проблематика тут була однією з ключових. Влада Східної Німеччини в 1951 р. експропріювала видавництво, і лише по об'єднанні двох частин це рішення визнали незаконним. Помітним українознавчим виданням осередку у воєнний час став довідник про Україну за редакцією Івана Мірчука⁵⁶ – колективна праця, в якій за основу взято стан на 1 вересня 1939 р. в межах етнічних українських земель без огляду на тогочасні державні й політичні кордони, окремі розділи для якої писали вісім авторів: Володимир Кубійович – про географічне положення і населення України (розміщення, кордони, територію, природу й населення); Зенон Кузеля – про український народ (прабатьківщину й праісторію, формування українського етносу, племена, расу, звичаї, народну словесність, мистецтво, будівництво, працю); Ярослав Рудницький – про назву «Україна» й українську мову; Іван Мірчук – про духовні прикмети; Зенон Кузеля – про національні меншини в Україні, Михайло Антонович – про історію української державності; Валентин Садовський – про державну приналежність поодиноких українських областей, їхнє політичне становище, соціальну структуру населення; Зенон Кузеля – про пресу й еміграцію, її причини й наслідки; Роман Димінський – про господарство України (сільське, лісове, земні багатства, промисловість і гірництво, шляхи й засоби сполучення (комунікація), торгівля, кооперація); Іван Мірчук – про духовне життя (культуру, шкільництво, літературу, науку, театр, музику, мистецтво (архітектуру, скульптуру, малярство, графіку), музеї, архіви й бібліотеки; Михайло Антонович – про німецько-українські взаємини від Х до ХХ ст. В цілому книжка стала багатим джерелом інформації для чужинців. Гостру критику гетьманців викликала частина під назвою «Історія української державності», зокрема розділ «Револуція і повоєнні часи», де добу правління й особу гетьмана Павла Скоропадського було оцінено як такі, що підлягали російським впливам і призвели до проголошення федерації з Росією.

У видавництві Otto Harrassowitz двома виданнями вийшла праця Бориса Крупницького «Історія України від найдавніших часів до 1920 року», що була оглядом здебільшого політичної історії⁵⁷. Окрім того, Крупницький, натоді найбільший фахівець з біографії Івана Мазепи, випустив у цьому видавництві підсумкову монографію «Гетьман Мазепа і його доба»⁵⁸ на основі найважливіших друкованих джерел, особливо шведських, а також матеріалів зі шведських

⁵⁶ Handbuch der Ukraine. – Leipzig : Otto Harrassowitz, 1941. – 416 s.

⁵⁷ Крупницький, В. Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1920. – Leipzig : Otto Harrassowitz, 1939. – 324 s.

⁵⁸ Крупницький, В. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709). – Leipzig : Otto Harrassowitz, 1942. – 260 s.

і німецьких архівів. Рецензуючи видання в «Українській дійсності», Дмитро Дорошенко зауважив: «Українська історична наука і її досягнення дуже добре репрезентуються в очах німецького наукового світу монографією і за це ми мусимо бути йому [Б. Крупницькому] вдячні. Певна річ, що раніше, чи пізніше ця монографія мусить появитися і в українській мові, бо для українського читача вона має не менший інтерес: адже це після старої праці Костомарова, після праць Уманця й Лазаревського найповніша монографія про Мазепу, вільна від усякої передузятости, строго наукова й при тим усім дуже жваво й цікаво написана. Ми можемо лише побажати, щоб українське видання книги появилося як найшвидче»⁵⁹. Крім наукових праць українських авторів, видавництво Otto Harrassowitz випускало й літературно-художні.

Спеціальну серію праць зі східноєвропейської історії – «Die Bücherei des Ostraumes» («Бібліотека східного простору»), яку започаткував Георг Ляйббрандт, уродженець Одещини, німецький учений, у роки війни керівник першого (політичного) управління Імперського міністерства окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete), відкривав випуск про Україну, що містив короткий нарис історії, стандартні відомості про територію, господарство й населення. Окрему увагу відведено зв'язкам України й Німеччини: посольствам князів, подружжям династій, купецьким подорожам, навчанню української молоді в німецьких університетах, німецькій колонізації півдня України, яку автор в кінці 1920-х рр. досліджував в архівах Одеси, Миколаєва, Херсона, а також культурним і політичним впливам⁶⁰.

В Інституті фонетики Берлінського університету (Institut für Lautforschung an der Universität Berlin) вийшли дослідження з української діалектології Ганни Наконечної і Ярослава Рудницького: «Українські південнокарпатські діалекти (Лемки, бойки, гуцули)», опис говірки села Ільниці на Бойківщині, зроблений з мови мешканця села Олекси Волошина та студія про говір львівського передмістя Знесіння⁶¹. До видань було награно грамофонні платівки. Ці проекти здійснено за підтримки директора, німецького африканіста, фахівця з питань колоніальної політики, фонетика Дітріха Вестермана, що в 1937 р. виступав з лекцією у Львівському університеті.

⁵⁹ Дорошенко, Д. [Рецензія на монографію Бориса Крупницького «Мазепа і його час»] // Українська дійсність. – 1942. – 20 червня. – С. 4.

⁶⁰ Ukraine // Die Bücherei des Ostraumes, herausgegeben von Georg Leibbrandt. – Berlin : Verlagsanstalt Otto Stollberg, 1942. – 114 s. Список випусків «Бібліотеки східного простору» (всього вийшло не менше 14) див.: Имперское министерство оккупированных восточных территорий [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 14.12.2012.

⁶¹ *Nakonetschna, H., Rudnyckyj, J.* Ukrainische Mundarten Südkarpatoukrainisch (Lemkisch, Bojkisch und Huzulisch). – Berlin : Institut für Lautforschung an der Universität Berlin, 1940. – 100 s.; *Rudnyckyj, J.* Südkarpatoukrainisch aus Ilnyča. – Berlin : Institut für Lautforschung an der Universität, 1944. – 24 s.; *Rudnyckyj, J. B.* Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnja). – Berlin, 1943. – (Arbeiten aus dem Institut für Lautforschung an der Universität Berlin ; Nr. 11).

Праці про українську історію і культуру, німецьких і українських авторів, виходили в німецьких славістичних і фахових виданнях: «Zeitschrift für slavische Philologie»⁶², «Gutenberg-Jahrbuch»⁶³, кварталнику «Kyrios» у Кенігсбергу за редакцією Ганса Коха, де друкувалися переклади українських учених (зокрема, Дмитра Дорошенка) на німецьку мову, «Südost-Forschungen», щорічнику, заснованому в 1936 р., який з'являється досі, що на перших етапах цікавився в основному життям німців на півдні і сході Європи, а далі розширив свою тематику⁶⁴, «Jahrbuch des Osteuropa-Instituts» (Бреслау, 1941–1943), в якому, зокрема, друкував свої українознавчі студії тогочасний працівник інституту Михайло Антонович і т. д.

У Римі вийшла розвідка Дмитра Блажейовського «Про київських греко-католицьких митрополитів»⁶⁵, починаючи від Йосипа Рутського (1617–1637) і до кінця XVIII ст., на матеріалах ватиканських архівів, обширній літературі з історії греко-католицької церкви, з цінним списком українських і білоруських католицьких монастирів, що знаходилися в підпорядкуванні київських митрополитів (в 1748 р. їх було 104, в 1774 – 147), числом братії в кожному монастирі.

Гуманітарні дослідження українських учених, окремі приклади яких наведено вгорі, перебувають у тісному зв'язку з тогочасними німецькими пріоритетами в розвитку науки, передусім історичної і археологічної, позначеної пошуком впливу германського компоненту на античний (римський) світ,

⁶² Виходив у Ляйпцігу на базі видавництва Otto Harrassowitz. Наприклад, у випуску за 1941 рік (Band XVII, Heft 2, 485 s.) вміщено статтю Г. Заке, присвячену Василю Васильовичу Капністу (*Georg Sacke* «V. V. Kapnist und seine Ode "Na rabstwo"», s. 291–301), в якій історик доводив, що «Ода на рабство» є протестом не лише проти кріпацтва, але й політики Катерини II та скасування автономії Гетьманщини. До публікації автор долучив документи про місію Капніста в Берліні 1791 р., під час якої він вів переговори з представниками пруських урядових кіл про надання допомоги у випадку національного повстання проти російського самодержавства. До слова, Георг Заке, уродженець Кишенева, фахівець з історії російського абсолютизму, був єдиним німецьким істориком-учасником руху Опору, що потрапив до концентраційного табору й загинув під час «маршу смерті» в Любеку 26 квітня 1945 р. У цьому ж випуску збірника надруковано працю Д. Дорошенка про варшавське видання творів Шевченка.

⁶³ Володимир Січинський публікував результати досліджень про папірні в Україні XVI–XVIII ст., українських граверів у Московщині в XVII–XVIII ст., наприклад, Михайла Карновського з Чернігова і Григорія Сребреницького з Охтирки (*Sičinnskyj, W. Ukrainische Graveure in Moskau im 17 und 18 Jahrhundert // Gutenberg-Jahrbuch. – Mainz, 1942–1943. – S. 243–251*).

⁶⁴ Микола Андрусак на шпальтах «Südost-Forschungen» опублікував працю про Лемківщину – кордони, заселення, походження лемків, їх говір тощо (див.: *Andrusjak, M. Der westukrainische Stamm der Lemken // Südost-Forschungen, herausgegeben von Fritz Valjavec. – Leipzig, 1941. – B. 6. – S. 536–575*). Дмитро Чижевський охарактеризував збірник як досить прихильний до українознавчих матеріалів (див.: Лист Д. Чижевського до М. Антоновича від 25 листопада 1942 р. // ЦДАГО України. – Ф. 269, оп. 2, спр. 39. – Арк. 52).

⁶⁵ *Blazejowskyj, D. De potestate metropolitaram kioviensium catholicorum in clerum regularum. – Romae, 1943. – 196 p.*

культуру народів, які заселяли західні й східні європейські території впродовж різних епох. Належало показати історичну логіку створення під німецьким началом нової великопростірної геополітичної конструкції, в тому числі через налагодження фронтальної дослідницької роботи. На перший план виходили історичні постаті, які репрезентували зорієнтовану на схід політику (до прикладу, король Східно-Франкського королівства Генріх I Птахов). Такі ж дослідження німецьких наукових і політичних спільнот (території, населення, політики, історії, культури, психології і т.д.) було розгорнуто і в Україні, на матеріалах тутешніх бібліотек, архівів, музеїв, державних інституцій. Йшлося про пошук і відбір найцінніших матеріалів задля подальших конфіскації і вивезення, а також використання здобутого наукового знання в сфері нацистської пропаганди. Дослідниця діяльності однієї з таких структур – Оперативного штабу райхслайтера Розенберга – Наталія Кашеварова на основі архівної статистики обґрунтовує висновок про підготовку апаратом Штабу не менше трьох тисяч наукових праць, аналітичних і інформаційно-довідкових матеріалів, експертних оцінок, що мали осісти у відомчому архіві, та констатує виразні тематичні акценти цих досліджень на питаннях індогерманістики, німецької колонізації «східного простору», історії саксонського й маґдебурзького права тощо⁶⁶.

Поза науковими середовищами питанням науки, освіти, індивідуального вдосконалення фахових навиків відводила місце загальна періодика. Окремі матеріали мали характер далекоглядної і переконливої пропаганди. Так, Богдан Галайчук акцентував на перспективі закінчення війни, коли в Європі до мирної роботи повернуться комбатанти, на ринку праці витвориться сильна конкуренція, яку витримають лише сильні фахівці: «Хто того не зуміє, хто не використає воєнного часу, щоб здобути основне фахове звання – освітою чи хоча б практикою – того чекає колись прикрий зудар зі суворою дійсністю. Зокрема, прикре пробудження чекає тих людей з дипломами, які сьогодні, замість узятися до фахової праці і тим здобути повні кваліфікації, ховаються по «тройгендерках» [Treuhänder – особа, якій довірено управління підприємством], по селах, основують крамнички тощо, “так лише тимчасом, щоб перебути воєнне лихоліття”»⁶⁷.

У середині 1945 р. українській науці було завдано непоправних втрат унаслідок арештів органами НКВД відомих учених, діячів наукових осередків міжвоєнної і воєнної доби – Михайла Антоновича, Осипа Безпалка, Альфреда Бема, Івана Борковського, Бориса Варнеке, Августина Волошина, Олександра Гайманівського, Миколи Добриловського, Миколи Ґалаґана, Миколи Заліз-

⁶⁶ Кашеварова, Н. Оперативний штаб райхслайтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Т. 2. – Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка, НАН України”», 2011. – С. 682–696.

⁶⁷ Галайчук, Б. Українська інтелігенція в новій дійсності // Наші дні. – 1942. – Вересень. – С. 2.

няка, Петра Зленка, Григорія Омельченка, Валентина Садовського, Максима Славінського, Василя Чаплі, Костянтина Чеховича. Деякі померли в тюрмах, зникли безвісти, деякі в середині 1950-х повернулися до Праги, Відня чи залишилися в Україні з підірваним здоров'ям і в публічному житті участі здебільшого не брали.

Отже, проекти інституалізації української науки у воєнний час вдалося втілити незначною мірою, здебільшого вони залишилися в планах. Водночас науковці не припиняли індивідуальних досліджень, результати яких оприлюднювали на засіданнях гуртків і товариств, і лише незначну частину вдалося опублікувати в легальних видавництвах і загальній періодиці. Невивченим аспектом проблеми досі є доробок українських учених німецькою мовою. З одного боку ці студії певною мірою вбудовуються в ідеологічну програму Третього райху, спрямовану на вивчення специфіки населення східних окупованих територій, отримання достовірної інформації стосовно ментальних, культурних особливостей, природи, господарського устрою, відповідають генеральному замовленню держави на пошук вагомих доказів наскрізного впливу Німеччини на соціальні інститути підкорених народів, сили й довговічності її культуртрегерської місії, виправдання воєнної доктрини й легітимності стратегії німецького експансіонізму. З іншого – праці визначних українських учених (Д. Дорошенка, Д. Антоновича, А. Яковлева й ін.) репрезентують такий вагомий аспект наукових досліджень, як культурні й політичні зв'язки України з державами Європи, передусім Німеччини, впродовж історичного розвитку, а тому потребують дбайливого реєстрування, перекладу, коментування і безстороннього аналізу фахівців-істориків, філологів, мистецтвознавців.

Головата, Лариса. Науковий сегмент в українському видавничому русі Центрально-Східної Європи, 1939–1945: інституційне забезпечення

У статті здійснено спробу вивчення наукового сегменту в українському видавничому русі Другої світової війни. Аналізується вплив на інституційну базу науки руйнівних дій з боку радянського і націонал-соціалістичного режимів (заборона діяльності Наукового товариства імені Шевченка, системні репресії проти чільних діячів науки, евакуація більшості науково-дослідних установ до Уфи, припинення систематичної роботи наукових, вищих навчальних закладів і видавництв). Фіксуються спроби поновлення і реорганізації діяльності товариств, інститутів, гуртків, музеїв, архівів, закладення нових наукових і освітніх осередків, окреслено слід, який вони полишили в науково-видавничому русі на території Райхскомісаріату Україна, Генеральної губернії, Протекторату Чехії і Моравії та Третього райху. Підкреслюється потреба вивчення і повернення до наукового обігу тогочасного доробку українських учених німецькою мовою.

Ключові слова: Друга світова війна, українська наука, видавничий рух, Райхскомісаріат Україна, Генеральна губернія, Протекторат Чехії і Моравії, Третій райх.

Holovata, Larysa. Segment naukowy w ukraińskim ruchu wydawniczym Europy Środkowo-Wschodniej, 1939–1945: ramy instytucjonalne

Artykuł dotyczy segmentu naukowego w ukraińskim ruchu wydawniczym II wojny światowej. Przeanalizowano wpływ na ramy instytucjonalne nauki ukraińskiej destrukcyjnych działań ze strony ZSRR i reżimu nazistowskiego (zakaz Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki, systematyczne represje przeciw wybitnym naukowców, ewakuacja większości instytucji badawczych do Ufy, zaprzestanie systematycznych badań, szkolnictwa wyższego i funkcjonowania firm wydawniczych). Rozpatrywane są próby reorganizacji działalności towarzystw naukowych, muzeów, archiwów, instytucji edukacyjnych, oceniono ich wkład do ruchu wydawniczego w Komisariacie Rzeszy Ukraina, Generalnej Guberni, Protektoracie Czech i Moraw, Trzeciej Rzeszy. Zwrócono uwagę na potrzebę zbadania i powrotu do współczesnego dorobku naukowego ukraińskich uczonych w języku niemieckim.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, nauka ukraińska, ruch wydawniczy, Komisariat Rzeszy Ukraina, Generalna Gubernia, Protektorat Czech i Moraw, III Rzesz.

Holovata, Larysa. The Academic Community and the Ukrainian publishing movement in East-Central Europe, 1939–1945: Institutional Safeguards

Abstract

The article explores the role of the academic community in the Ukrainian publishing movement during the Second World War. It analyzes how the destructive actions on the part of the Soviet and the Nazi regimes (the prohibition of the Shevchenko Scientific Society, the systematic repression of prominent scholars, the evacuation of most scientific-research institutions to Ufa, and the curtailment of systematic research, higher education and publishers) influenced the institutional frameworks of scholarship and learning. It also discusses efforts to renew and reorganize the activities of societies, institutions, clubs, museums, archives, and to establish new academic and educational associations, and examines the impact they made on the scholarly publishing movement in the territories of the Reichskommissariat Ukraine, the General Government (*Generalgouvernement*), the Protectorate of Bohemia and Moravia (*Protektorat Böhmen und Mähren*), and the Third Reich. The article emphasizes the need to study and to reevaluate works by Ukrainian scholars written in the German language.

Key words: World War II, Ukrainian scholarship, publishing movement, Reichskommissariat Ukraine, General Government, Protectorate of Bohemia and Moravia, the Third Reich.